

II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı

ISBN: 978-605-4838-25-7

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

YAYIN NO: 44

Gümüşhanevi Kampüsü, Bağlarbaşı Mahallesi, 29100, Gümüşhane

Tel. +90 456 233 1000

Fax. +90 456 233 1119

Bu çalışma Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğüne desteklenmiştir.

Proje No: 19.F1210.08.01

Kapak/Cover

Niyazi POYRAZ

Gümüşhane Üniversitesi, Kurumsal İletişim Koordinatörlüğü

Basım Tarihi

Aralık 2019

Yayın hakları Gümüşhane Üniversitesi'ne ait olan bu eserin, hukuki ve etik sorumluluğu yazarlara aittir. Tüm hakları saklıdır. İzinsiz kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

19. Yüzyıl Sonlarında Vilayet-i Sitte'nin İdarî, Siyasî, Etnik Ve Sosyal Durumu

Nurettin BİROL*

Özet

Vilayet-i Sitte, yani altı Vilayet tabiri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan Ayastefanos ateşkes ve Berlin Antlaşmalarından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Adı geçen Vilayet-i Sitte; Erzurum, Sivas, Mamüratü'l-Aziz, Bitlis, Van ve Diyarbakır vilayetlerini kapsayan bir coğrafi bölge idi. İngiltere, Rusya ve müttefikleri bölgede bir Ermeni Devleti kurulmasına zemin hazırlayacak bir ıslahat projesini tatbik etmeye çalışıyorlardı. Bu devletler hayallerine ulaşmak için Osmanlı Devleti'ne her türlü siyasi baskıyı yapmaktaydılar. Bu tarihlerde bölgeyi teftişe giden Ahmet Şakir Paşa'nın verdiği tarafsız raporlarda Ermenilerin Müslümanlardan daha iyi hayat şartlarına sahip olduklarını ve gerçek ıslahata Müslüman ahalinin muhtaç olduğunu raporunda ortaya koymuştu. Burada asıl gaye Ermeniler maşa olarak kullanılıp bölgeyi Osmanlılardan koparmaktı. Osmanlı Hükümeti ise Ermenileri bağımsızlığa götürecekti her türlü siyasi baskıya direniyordu. Yukarıda bahsedilen altı vilayetin hiçbirisinde Ermeniler lehine bir nüfus çoğunluğu da mevcut değildi. 19. yüzyılın sonlarında yapılmış nüfus sayımları ile yabancı kaynaklardaki nüfus istatistiklerini karşılaştırarak bunu bir kez daha gözler önüne serdik. Maksudumuz Ermenilerin gerçekleşmesi imkânsız olan bir hayalin peşinde koşarak bir daha kapanması imkânsız hale gelen iki toplumun birbirine düşman olmasına sebep olduklarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Vilayet-i Sitte, Ermeni, Erzurum, Sivas, Mamüratü'l-aziz, Bitlis, Van, Diyarbakır.

Administrative, Political, Ethnic and Social Situation of Vilayet-i Sitte in The Late 19th Century

Abstract

Vilayet-i Sitte, that is to say the six provinces, was mentioned after the armistice of Ayastefanos and the Berlin Treaties signed after the 1877-1878 Ottoman-Russian War. Vilayet-i Sitte, was a geographical region covering Erzurum, Sivas, Mamuretu'l-aziz, Bitlis, Van and Diyarbakir provinces. Britain, Russia and their allies were trying to implement a reform project that would provide the basis for an Armenian state in the region. These states put all kind of political pressure on the Ottoman Empire in order to achieve their dreams. In these reports, Ahmet Şakir Pasha, who went to inspect the region, stated in his report that Armenians had better living conditions than Muslims and that Muslim people were in need of real correction. The main goal here is to break the region from the Ottomans through the Armenians. The Ottoman Government, on the other hand, was resisting any political pressure that would lead the Armenians to independence. Neither of the six provinces mentioned above had a majority in favor of the Armenians. At the end of the 19th century, we again demonstrated this by comparing the government censuses and the population statistics in foreign documents. Our aim is to show that the two societies, which became impossible to close again by pursuing a dream which could not be realized by the Armenians, caused them to become enemies.

Keywords: Vilayet-i Sitte (six provinces), Armenian, Erzurum, Sivas, Mamuratu'l-aziz, Bitlis, Van, Diyarbakir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, nbirrol@erzincan.edu.tr.

Giriş

XIX. yy.'ın sonlarında kullanılmaya başlanan “Vilayet-i Sitte” tabiri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile ortaya çıkmıştır. Söz konusu antlaşmanın 16. maddesi, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Ma'muretü'l-Aziz, Van ve Bitlis vilayetlerinden oluşan Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermeniler lehine ıslahat yapılması ile ilgilidir. Bu tarihten sonra, bu vilayetler “Vilayet-i Sitte” olarak adlandırılmıştır. (Gedik,1985:1)

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlar içinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı topraklarının tamamı için olduğu gibi doğu vilayetleri için de her bakımdan büyük bir öneme sahipti. Bu savaşta, adı geçen bölgenin bir kısmı savaş alanı haline gelmiş ve Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Savaşın sona ermesiyle imzalanan Ayestefanos ateşkes ve Berlin Antlaşmalarının Ermenistan yapmak istedikleri “Vilayetlerle ilgili özel maddeleri vardı. Buna göre, Babiâli Vilâyet-i Sitte'de Ermeniler lehine “ıslahat” icrasıyla mükellef tutulmuştu.

Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi: “*Babâli, ahâlîsi Ermeni bulunan eyâlatta ihtiyacât-ı mahalliyenin icab ettiği ıslâhâtı bilâ-tehir icra ve Ermenilerin, Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu babda ittihaz duracak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarüleyhin, tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.*” (Berlin Kongresi, 1298:271, Osman Nuri, 1327:818-819, Mahmud Celaeddin:1983: 578-579, Armaoğlu, 2007:516-532)

Berlin Antlaşmasının Ayestefanos Ateşkes Antlaşmasından farkı son cümlesidir. Yani; “*ara sıra bu babda ittihaz duracak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarüleyhin, tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.*” Bu haliyle Berlin Antlaşmasının bu maddesi Ayestefanos Ateşkes Antlaşmasından daha ağırdır. Zira Vilayet-i Sitte'de yapılacak ıslahatları Osmanlı hükümeti taraflara bildirecek ve taraf olan devletler de bunları denetleyecektir. Ancak; Avrupa Devletlerinin nazarında Osmanlı Devleti'nde “ıslahat” demek, herhangi bir Hıristiyan unsurun muhtariyetini temin edecek müesseselerle imtiyazların toplamı demektir. Daha önce Lübnan'da, Sisam'da, Girid'de, Şark-î Rumeli'de, Bulgaristan'da yapılan ıslahat hep bu mahiyettedir. Fakat Vilayet-i Sitte'nin durumu buralardan çok farklı idi. Mesela; önceki yerlerde Müslümanlar azınlıkta buldukları halde, Vilayet-i Sitte'de ve Anadolu'nun her tarafında çoğunluktaydılar. Avrupa Devletlerinin ve Ermeni Komitelerinin de düşünmedikleri veyahut düşünmek istemedikleri en mühim nokta işte budur. (Biol,2014:2069)

Rusya ve müttefikleri altı vilayeti kendi kaynaklarında (altı Ermeni vilayeti) şeklinde kayıt etmişlerdi. Bundan dolayı da Antlaşması'nın 61. maddesi uyarınca Ermeniler lehine bazı ıslahatlar yapılması istenmişti. Batı, Osmanlı Hükümeti'nin bu yükümlülüğü yerine getirdiği takdirde onun toprak bütünlüğünü korumayı üzerine alıyordu.

1864 Yeni Vilayetler Nizamnamesine Göre Vilayet-i Sitte

Tanzimat ve ıslahat fermanlarından sonra yeni nizamnameye göre yeniden düzenlenen vilayetler arasında altı vilayet özellikle 93 harbi olarak ta bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra adından sıklıkla bahsedilen bir bölge olmuştu. 1864'ten sonra Osmanlı mülki sisteminde yapılan reformlara göre, eski eyalet sisteminin yerini *vilayet sistemi* aldı. Buna göre 1864 tarihinde *Vilayetler Nizamnamesi yayınlandı ve bu nizamnameye göre vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da Nahiyelere ve karyelere yani köylere ayrılıyordu. Bu sistemde Vilayetlerin başında Valiler, Sancakların başında Mutasarrıflar,*

Kazaların başında Kaymakamlar, Nahiyelerin başında Nahiye müdürleri ve köylerin başında da muhtarlar yönetici olarak bulunuyordu.

Bu nizamnamede vilayet merkezleri ile bunlara bağlı sancak ve kazalarda Müslim-Gayrimüslim üyelerin yer aldığı meclislerin oluşumu ve çalışma usulleri yeni baştan şekillendi. Vilayet idarecisi olan valinin yanı sıra idareci zümreden olan *mutasarrıf*, *kaymakam* ve nahiye *müdürlerinin yetkileri* belirlendi. Vilayetin mülkî organları olarak *Vilayet İdare Meclisi*, sancaklarda *Liva İdare Meclisi* kazalarda ise *Kaza İdare Meclisi* faaliyetlerini sürdürecekti.(Öreñç,2019:82)

Vilayet-i Sitte diye bahsedilen bölge, birer bölge valiliği şeklinde eyaletler olup, her biri birkaç sancaktan meydana geliyordu. Bu bölge İç Anadolu bölgesinin önemli bir kısmı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tamamını içine alan bir coğrafi sahayı kapsamaktadır.

Vilayet-i Sitte'nin Sosyo-Ekonomik Durumu

XIX. yy. sonlarında Vilayet-i Sitte'nin sosyo-ekonomik durumu iyi değildi. Bölgedeki mevcut yollar ulaşım ve nakliyata müsait olmadığından, üretilen hububat ve benzeri ürünler pazarlara ancak kağını sırtında ve şoseler kullanılarak nakledilebiliyordu. Ulaştırmadaki bu zorluk nakliyatın pahalı olmasına, mahsulün değerinin düşmesine ve rekabet ortamının ortadan kalkmasına yol açıyordu. Şartların bu ağırlığı ise bölgede ticaretin gelişmesine en büyük engeldi. Vilayet-i Sitte'de karşılaşılan güçlüklerden bir diğeri de mahallî idarelerde görülen bozukluklardı. Yani, vilayetlerin gelir ve giderlerinde görülen dengesizlikler, vergilerin zamanında toplanamaması, memur maaşlarının zamanında ve yeterli miktarda ödenememesinden kaynaklanıyordu. Yıllık geliri 123 milyon kuruş olan Vilayet-i Sitte'nin 1883-1896 yılları arasında toplanamayan vergi geliri 276 milyon kuruşa ulaşıyordu. Esasında bölgede mükellef başına düşen vergi miktarı 30.000 kuruşu aşmıyordu. Mükelleflere ağır gelmeyecek bu miktar, Vilayet-i Sitte'de halkın genelinde görülen yoksulluk nedeniyle tahsil edilemiyordu. (Terzioğlu,2005:27) Anadolu İslahatını teftiş göreviyle bölgede bulunan ve durumu merkeze raporlar hâlinde sunan Ahmet Şakir Paşa, buralardaki Müslüman ahalinin gayr-ı Müslim ahaliden daha kötü hayat şartlarına sahip olduğunu, durumlarının iyileştirilmesi için de gayr-ı Müslimlerden daha fazla islahata muhtaç olduklarını belirtmiştir. (Karaca,1983:79-82) Vilayet-i Sitte'deki Müslüman ahali XIX. yy. boyunca bölgenin huzurunu büyük ölçüde sarsan Ermeni isyanlarına ilave olarak, yukarıda sayılan sıkıntılarla da mücadele etmek zorunda kalmıştı.

Vilayet-i Sitte'nin Genel Nüfusu

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin nüfusu hakkında birbirinden farklı rakamlar öne sürülmüştür. Rakamların farklılığı, meseleye taraf olanların bakış açısına ve çıkarlarına göre değişiklik gösterebiliyordu. Bu konuda en güvenilir veriler arasında, Osmanlı Devleti'nin resmî nüfus sayım sonuçlarını ve vilayet salnamelerindeki nüfus bilgilerini sayabiliriz. Zira Osmanlı'da nüfus sayımı eskidenberi beri var olup, Ermenilerde olduğu gibi XIX. yy.'da ortaya çıkmış bir olay da değildi. Osmanlı Devleti'nde kadınların da dâhil edildiği ilk nüfus sayımı 1881-1882 tarihinde yapılmış ve sonuçları 1893'te açıklanmıştır. Bu sayıma göre Berlin Antlaşması gereği islahat yapılması kararlaştırılan altı vilayette Ermeni nüfusu yaklaşık olarak % 20 civarında idi. Bu nüfus sayımına göre altı vilayette toplam 2.632.864 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun 2.028.351'i Müslüman, 499.490'ı Ermeni ve 105.023'ü ise diğ er unsurlardan meydana gelmekteydi. Bu hesaba göre Müslümanlar yaklaşık olarak % 77, Ermeniler yaklaşık olarak % 19, diğ erleri ise yaklaşık olarak % 4'lük bir nüfus oranına sahip olmuşlardır. (Demirtaş,2014:215-216)

Tablo:1. 1890 yılına ait Vilayet-i Sitte'de nüfus verileri. (BOA, Y.PRK.TKM., 19/43)

Vilayet-i Sitte	Erzurum	Bitlis	Van ve Hakkâri	Diyarbakır	Harput	Sivas	Toplam
İslam	441.671	167.054	282.582	240.574	300.194	735.489	2.167.564
Ermeni	101.119	101.358	71.582	45.291	73.178	112.649	505.177
Toplam	542.790	268.412	354.164	285.865	373.372	848.138	2.672.741
Ermenilerin oranı	% 18	% 36	% 17	% 14	% 19	% 12	% 19

Osmanlı belgelerine göre yukarıdaki tablodan da anlaşıldığına göre Ermeniler Vilayet-i Sitte'de ancak toplam nüfusun %19'unu oluşturuyordu.

Tablo:2. V. Cuinet'e göre altı vilayetin nüfusu. (Cuinet,I-II,1892-1894)

Vilayetler	Toplam	Müslümanlar	Ermeniler			
			Gregoryen	Katolik	Protestan	Toplam
Sivas	1.086.015	839.514	129.523	10.477	30.433	170.433
Erzurum	645.702	500.982	120.273	12.022	2.672	134.967
Bitlis	398.625	254.000	125.600	3.840	1.950	131.390
Diyarbakır	471.462	328.644	57.890	10.170	11.069	79.129
Ma'muretü'l-aziz	575.814	505.446	61.983	1.675	6.060	69.718
Van	430.000	241.000	79.000	708	290	79.998
			574.269	38.892	52.474	665.635
Toplam	3.607.618	2.669.586	665.635			

Cuinet'e göre Ermeniler Vilayet-i Sitte'de toplam nüfusun % 18,5 kısmını oluşturuyordu.

Tablo:3. J. McCarthy'nin 1895-96 yıllarına ait Vilayet-i Sitte nüfusunu gösterir verileri: (Terzioğlu,2005:41)

Vilayet-i Sitte	Müslümanlar		Ermeniler						Genel Toplam	
	Erkek	Kadın	Gregoryen		Katolik		Protestan		Erkek	Kadın
			Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
Erzurum	274.689	238.757	58.509	51.309	4.139	4.060	1.165	965	340.271	296.744
Bitlis	126.643	98.129	56.631	44.965	2.413	2.225	949	877	189.684	148.958
Diyarbakır	177.969	151.874	23.958	22.244	5.205	4.203	2.485	2.186	222.526	192.126
Sivas	413.281	394.370	62.801	60.403	1.512	1.663	1.320	1.386	502.475	478.401
Elazığ	198.405	181.687	38.062	36.142	1.154	1.202	3.479	3.355	242.677	223.920
Van	45.294	31.662	26.085	28.966	-	-	-	-	71.379	60.628
Genel Toplam	2.332.760		510.075		27.177		181.167		3.051.179	
			718.419							

Osmanlı'daki Ermeni nüfusu hakkında, bazı yabancı devlet elçilerinin düşünce ve yorumları da Türk rakamlarını doğrular mahiyettedir. Bu konuda İstanbul'da bulunan Avusturya-Macaristan büyükelçisi Paliavici'nin, 28 Haziran 1913 tarihinde ülkesine gönderdiği rapor oldukça manidardır. Bu raporda: "Ermeni sayısının Küçük Asya'da hiçbir zaman 1.600.000'den fazla olmadığı ve vilayetlerdeki olaylar üzerine, Rusların yaptığı şikâyetlerin çok abartılı olduğu" vurgulanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan toplam Ermeni nüfusunu 1.200.000 olarak veren Londra'nın Alman büyükelçisi Von Kühlmann'da, 28 Mayıs 1913'te şu bilgileri aktarmıştır: "Türk Ermenilerinin durumunun düzeltilmesi için uygulanmak istenen reform planları, Ermenistan olarak işaret edilen Türk Ermenistan'ında başarılı olamaz. Çünkü buralarda Ermeniler çoğunluğu oluşturmuyorlar. Bu sebeple burada Ermeni istekleri başarılı olamaz. Ermeni olarak adlandırılan vilayetlerin nüfusu şöyledir: Van 81.000 Ermeni, 424.000 Müslüman, Rum ve diğer Hıristiyanlar; Diyarbakır 79.000 Ermeni, 463.000 diğerleri; Bitlis 131.000 Ermeni, 333.000 diğerleri; Elazığ 70.000 Ermeni, 560.000 diğerleri".(Özdemir, Çiçek, Turan, Çalık, Halaçoğlu, 2004:16, Terzioğlu, 2005:48)

Görüldüğü gibi, Ermeniler Vilayet-i Sitte'nin hiçbir yerinde nüfus olarak bir çoğunlukları yoktu. Yerli ve yabancı nüfus istatistiklerinde en fazla % 20'lik bir yekûn teşkil ediyorlardı. Bu yüzden Ermeniler, Düvel-i Muazzama'nın bir müdahalesine imkân sağlayabilecek kanlı eylemlere giriştiler. 1893-1895'li yıllar binlerce Ermeni ve Müslüman'ın hayatı pahasına isyanlarla geçti. Ermenilerin bekledikleri askeri anlamda bir dış müdahale olmadığı gibi isyanlar da bastırıldı.

Vilayet-i Sitte'nin İdari Yapısı ve Nüfusu:

1. Sivas Vilayeti

İdari Yapısı

Sivas vilayeti 1877-78'den önce merkez Sivas, Amasya ve Karahisar-ı Şarkî olmak üzere 3 sancaktan müteşekkildi. Savaşın sonra Tokat Sancağı da eklenmişti. Bu son değişiklikten sonra; XIX. yüzyılın sonlarında Sivas Vilâyeti idarî yönden aşağıdaki sancak ve kazalara ayrılmıştı:(Sivas Salnamesi [SS]1302:333-340,) Cuinet,I, 1892:614, Ş.Sami,IV.1898:2798, A.Tevfik,1318:386)

Tablo:4. 19. Yüzyıl sonlarında Sivas Vilayeti: (Biol,2009:100)

SANCAK	KAZA	KAZA MERKEZİ	NAHİYE	KÖY
SİVAS Merkez Sancak	Sivas	Sivas	16	171
	Koçkiri	Zara	16	248
	Divriği	Divriği	9	125
	Tunus	Şarkışla	15	123
	Gürün	Gürün	5	38
	Darende	Darende	6	20
	Hafik	Koçhisar	16	175
	Yıldızeli	Yenihan	10	123
	Aziziye	Aziziye	30	282
TOKAT	Tokat	Tokat	20	350
	Erbaa	Erbaa	7	125
	Zile	Zile	9	600

	Niksar	Niksar	9	80
AMASYA	Amasya	Amasya	12	251
	Merzifon	Merzifon	4	165
	Vezirköprü	Vezirköprü	8	135
	Osmançık	Osmançık	5	100
	Gümüşhacıköy	Gümüşhacıköy	6	80
	Lâdik	Lâdik	5	195
	Havza	Havza	4	140
	Mecitözü	Mecitözü	7	135
KARAHİSAR-I ŞARKÎ	Karahisar-ı Şarkî	Karahisar-ı Şarkî	6	365
	Hamidiye	Mesudiye	10	247
	Koyulhisar	Koyulhisar	10	161
	Suşehri	Endires	6	170
	Alucra	Alucra	6	130
Toplam: 4 sancak	26 kaza		257 nahiye	4761 köy

Nüfusu

Vilayet-ı Sitte içinde yer alan Sivas Vilâyeti Ermeni nüfusunun az olduğu yerlerden biriydi. Kadınların da sayıma dahi edildiği ve 1881-1882 tarihinde yapılan ve sonuçları 1893'te açıklanan sayım, konsolos raporlarında göre daha güvenilir bulunmaktadır.

Tablo: 5. 1881-1882 sayımına göre Sivas vilâyetinin merkez Sancağı'nın nüfusu şu şekildeydi. (Karpat,2003:176, Shaw, 1983:251)

Sivas Sancağı							
Sivas	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
Merkez Kaza	31.934	33.762	65.696	9.990	10.456	20.446	86.142
Hafik	16.448	16.061	32.509	5.526	5.369	10.895	43.404
Tonus (Şarkışla)	14.666	16.253	30.919	5.669	6.288	11.957	42.876
Yıldızeli	15.627	17.070	32.697	421	468	889	33.586
Koçgiri (Zara)	16.711	18.849	35.560	1.940	2.149	4.089	39.649
Divriği	12.158	13.020	25.178	3.853	4.133	7.986	33.164
Darende	7.923	8.678	16.601	1.113	1.163	2.276	18.877
Gürün	5.671	5.980	11.651	3.006	3.152	6.158	17.809
Aziziye	27.389	31.453	58.842	1.493	1.548	3.041	61.883
Toplam	148.527	161.126	309.653	33.011	34.726	67.737	344.379

Sivas Sancağında, merkez kazadaki Ermeni nüfusunun diğer kazalara göre daha fazla bir sayıya sahipti. Buna göre kaza merkezinde 65.696 Müslümana karşılık 20.446 Ermeni

yaşamaktaydı. Bu durumda kaza merkezinde Ermeniler yaklaşık olarak Müslümanların 1/3'ü kadardı. Gürün'de yaşayan Ermeniler ise, yalnızca Müslümanlar ve Ermeniler hesaba katıldığında yaklaşık olarak % 35'lik bir nüfus oranına sahiptiler. Bunun yanında diğer kazalarda Ermeni nüfusu oldukça azdı. Sivas merkez kazada az sayıda Rum, Katolik ve Protestan yaşamaktaydı. 1881-1882 nüfus sayımından sonraki başka bir nüfus cetvelinde Sivas merkez sancağının Müslüman nüfusu 399.667, Ermeni nüfusu ise 70.455 olarak tespit edilmişti. Buna göre Müslüman ve Ermeni nüfusu arasındaki oran Müslümanlar lehine artış göstermiştir.(Demirtaş,2014:208-210)

Tablo:6. 1881-1882 sayımına göre Amasya Sancağının nüfusu: (Karpat, 2003:176)

Amasya Sancağı							
Amasya Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	18.335	18.835	37.170	3.030	3.134	6.164	
Vezirköprü	13.284	16.142	29.426	487	507	994	30.420
Merzifon	9.171	9.616	18.787	2.528	2.789	5.317	24.104
Gümüşhacıköy	9.938	10.309	20.247	1.286	1.314	2.600	22.847
Mecitözü	15.992	15.547	31.539	63	69	132	31.671
Osmancık	8.594	8.997	17.591	26	19	45	17.636
Lâdik	5.477	5.879	11.356	85	94	179	11.535
Havza	6.723	6.907	13.630	39	55	94	13.724
Amasya Sancağı Toplam	87.514	92.232	179.746	7.544	7.981	15.525	195.271

Amasya Sancağında Ermeni nüfusuna yakın sayıda Rum nüfusu vardı. Tabloda yer almayan bu nüfusun miktarı 11.364 kişiydi. Rumlar özellikle Havza, Lâdik, Gümüşhacıköy ve Vezirköprü'de yoğunlaşmışlardı. Amasya Sancağında Rumların toplam nüfus içindeki payları yaklaşık olarak % 5,4, Ermenilerin ise yaklaşık olarak % 7,4 idi. Amasya Sancağında 1312/1894-1895 tarihinde Müslümanların oranında bir artış meydana gelmişti. Buna göre söz konusu tarihte Müslümanların sayısı 206.245, Ermenilerin sayısı 15.991 olmuştur.(Demirtaş,2014:208)

Tablo:7. 1881-1882 sayımına göre Tokat Sancağının nüfusu: (Karpat,2003:176, Shaw, 1983:251)

Tokat Sancağı							
Tokat	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	30.818	34.526	65.344	4.277	4.921	9.198	
Zile	23.011	25.447	48.458	964	1.054	2.018	50.476
Erbaa	17.329	18.346	35.675	790	851	1.641	37.316
Niksar	7.571	8.863	16.434	826	1.002	1.828	18.262
Tokat Sancağı Toplam	78.729	87.182	165.911	6.857	7.828	14.685	180.596

Tokat Sancağı da Ermenilerin sayısının oldukça az olduğu yerlerden biriydi. Burada 165.911 Müslümana karşılık 14.685 Ermeni yaşamaktaydı. 7.941 Rum'un yaşadığı Tokat

Sancağındaki toplam nüfus 189.925 kişiydi. Buna göre Ermenilerin nüfus içindeki payları yaklaşık olarak % 8,1, Rumların toplam nüfus içindeki payları yaklaşık olarak % 4,4 olmuştur. 1312 tarihli nüfus cetvelinde geçen bilgilere göre Tokat Sancağında Müslümanların nüfusu 165.911'den 183.126'ya Ermenilerin nüfusu ise 14.685'ten 16.223'e çıkmıştı.(Demirtaş,2014;210)

Tablo:8. 1881-1882 sayımına göre Karahisar-ı Şarkî Sancağının nüfusu: (Karpat,2003:176, Shaw, 1983:251)

Karahisar-ı Şarkî Sancağı							
Karahisar-ı Şarkî Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	9.500	9.921	19.421	3.491	3.627	7.118	26.539
Hamidiye	12.224	14.998	27.222	86	132	218	27.440
Suşehri	8.086	9.423	17.509	4.440	5.271	9.711	27.220
Koyulhisar	7.791	8.576	16.367	24	25	49	16.416
Alucra	10.765	11.391	22.156	-	-	-	22.156
Karahisar-ı Şarkî	48.366	54.309	102.675	8.041	9.055	17.096	119.771

Karahisar-ı Şarkî Sancağında Rumların nüfusu 14.029 kişi, Ermenilerin ise 17.096 kişiydi. Buna göre Rumların oranı yaklaşık % 10,4, Ermenilerin ise yaklaşık olarak % 12,7 idi. Bu Sancakta Rumlar ve Ermeniler dışında herhangi bir gayrimüslim nüfus mevcut değildi. 1312/1894-1895 tarihinde tespit edilen duruma göre ise Müslüman nüfusu 103.970, Ermeni nüfusu 16.465 olmuştu. Buna göre Müslümanların nüfusunda küçük bir artış, Ermenilerin nüfusunda ise düşüş meydana gelmişti.(Demirtaş,2014:210)

1881-1882 tarihli nüfus sayımına göre, Sivas Vilâyetinin tamamında 926.671 kişi yaşamakta iken, bunların 766.558'i Müslüman, 116.545'i Ermeni'ydi. Buna göre Sivas Vilâyetinde Müslümanlar nüfusun yaklaşık olarak % 82,7'sini, Ermeniler ise yaklaşık olarak % 12.6'lık kısmını meydana getirmişlerdi.

Sivas Vilâyetinin nüfusuna gelince 1302 Salnamesinde; salnamenin yazıldığı tarihlerde tahririn devam ettiğini bu yüzden ayrıntılı bilgi verilemeyeceği belirtilmiş olmasına rağmen, vilâyetin erkek-kadın toplam nüfusunun 900.000 civarında olduğu ve bu nüfusun 150.000'i Ermeni ve Rum, 750.000'i de Müslüman olduğu kaydedilmiştir .(SS,1302:440)

Daha sonraki Salnamede bu tahririn tamamlandığı anlaşılıyor. Zira Sivas vilâyetinin nüfusu muhacirlerin bir kısmı hariç, sancaklara göre farklı verilmişti.

Tablo:9. 1304 Salnamesinde şu şekilde verilmektedir .(SS,1302:142)

Sancak	Müslüman Erkek	Müslüman Kadın	Gayr-i Müslim Erkek	Gayr-i Müslim Kadın	Toplam nüfus
Sivas	155 920	143 317	38 135	35 861	373 233
Amasya	87 562	87 697	12 027	12 915	193 201
Tokat	84 454	73 735	12 472	11 090	181 751
Şark-î Karahisar	50 944	42 406	16 352	13 378	123 080

Genel Toplam	378 880	381 555	80 956	83 144	871 165
--------------	---------	---------	--------	--------	---------

Ancak Vital Cuinet, nüfus hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Salnâme'nin yazıldığı 1885 yılında tahririn devam ettiği şeklindeki bilgiden anladığımızı göre bu tahririn bir-iki sene içerisinde tamamlanmış olabileceğini hesap edersek, Cuinet'in bu tahrirdeki bilgileri almış olması muhtemeldir.(Biol,2019;167-168)

Tablo:10. Cuinet'e, göre Sivas Vilâyetinin sancak ve kazalarının Müslüman ve Hıristiyan nüfus dağılımı aşağıdaki gibidir (Cuinet,1892:618)

Sancaklar	Kazalar	Müslüman		Ermeni			Rum	Toplam
		Sünni	Şii	Gregoryen	Protestan	Katolik		
SİVAS	Sivas	57.447	28.724	11.356	3.783	1.894	8.515	111.719
	Koçkiri	27.378	13.688	7.506	2.502	1.250	5.629	57.953
	Divriği	24.520	12.261	5.385	1.796	900	4.045	48.907
	Tunus	39.056	19.529	3.114	1.038	518	2.334	65.589
	Gürün	13.950	6.975	2.577	859	429	1.932	26.722
	Darende	14.116	7.058	2.662	888	443	1.996	27.162
	Hafik	37.349	18.674	4.330	1.443	721	3.246	65.763
	Yıldızeli	27.534	13.766	3.820	1.274	637	2.865	49.896
	Aziziye	59.460	29.729	1.829	610	304	1.371	98.303
	Toplam	300.810	15.0404	42.579	14.193	7.096	31.933	547.015
TOKAT	Tokat	41.250	20.625	13.266	1.760	440	5159	82.500
	Erbaa	20.900	10.450	6.651	870	316	2613	41.800
	Zile	28.600	14.300	8.789	1.551	385	3575	57.200
	Niksar	10.450	5.225	3.192	559	140	1334	20.900
	Toplam	101.200	50.600	31.898	4.740	1.281	12681	202.400
AMASYA	Amasya	23.000	16.000	11.000	1.400	240	3.000	63.640
	Merzifon	16.000	8.000	5.000	700	120	1.200	31.020
	Vezirköprü	13.000	6.500	3.000	500	120	1.000	24.120
	Osmançık	13.000	7.000	7.300	540	120	980	28.940
	G.hacıköy	11.670	5.335	6.370	530	112	940	24.957
	Lâdik	21.330	10.665	7.330	930	160	2.000	42.415
	Havza	12.500	6.300	2.000	450	110	960	22.320
	Mecitözü	12.500	6.200	2.000	450	118	920	22.188
	Toplam	132.000	66.000	44.000	5.500	1.100	11.000	259.600

ŞARKİ KARAHİSAR	Ş.Karahisar	6.000	3.000	3.000	1.500	300	5.000	18.800
	Hamidiye	5.000	2.500	2.100	1.200	200	3.900	14.900
	Koyulhisar	4.890	2.500	1.982	1.100	168	3.852	14.492
	Suşehri	4.900	2.600	2.000	1.500	170	3.751	14.921
	Alucra	4.880	2.230	.1964	700	162	3.951	13.887
	Toplam	25.670	12.830	11.046	6.000	1.000	2.0454	77.000
GENEL TOPLAM		559.680	27.9834	129.523	30.433	10.477	76.068	1.086.015

1890 nüfus sayımına göre 735.489 Müslüman, 112.649 Ermeni olmak üzere Toplam nüfusu 848.128 kişi idi. Sivas vilayetinde toplam nüfusun yaklaşık % 12'sini oluşturan Ermenilerin büyük kısmı şehirlerde yaşıyordu. Suşehri ve Gürün'e ek olarak, Tonus, Hafik, Divriği, Karahisar-ı Şarkî, Tokat, Amasya ve Merzifon çoğunlukta oldukları kazalardı. Sanayi ve ticaret yoluyla geçimlerini sağlayan Ermeniler bu vilayette de Türklerden daha iyi vaziyette idiler. (Terzioğlu, 2005:29)

2. Erzurum Vilayeti

İdari Yapısı

XVII. yy.'da büyük, kalabalık ve ticaret merkezi olma özelliğinden dolayı zengin bir şehir olan Erzurum vilayetinde, 7 Ermeni mahallesi bulunuyordu. Şehrin nüfusu XIX. yy.'da büyük değişikliklere uğramıştır. 1828 yılında Rusların işgaline uğrayan şehirde, bu işgalden sonra büyük bir nüfus kaybı yaşandı. Erzurum'dan çok sayıda Türk nüfus da göç etmekle birlikte, Ruslar 1829 yılında geri çekilirken bölge Ermenilerinin büyük bir kısmını, özellikle de sanayi erbabını, beraberlerinde götürüp Güney Kafkasya'ya yerleştirdiler. Bu istilâdan sonra Erzurum eski parlak günlerine geri dönememiştir. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında ilk kez Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler Kafkasya'dan geri dönerek 1878 yılından sonra bu defa Erzurum'u kapsayan muhtar bir Ermeni yurdu için harekete geçtiler

Erzurum vilayeti 93 Harbi'nden önce, 1871 yılında 7 sancak ve 42 kazadan oluşuyordu. Bu sancaklar, 7 kazalı merkez Erzurum sancağı, 12 kazalı Van sancağı, 4 kazalı Kars sancağı, 5 kazalı Bayezid sancağı, 4 kazalı Çıldır sancağı, 4 kazalı Muş sancağı ve 6 kazalı Erzincan sancağı idi.

93 Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz1878) ile Artvin, Batum, Oltu, Şenkaya, Olur, Ardahan, Kars ve Sarıkamış Ruslara, Hatur Bölgesi de İran'a bırakıldı.(Terzioğlu,2005:28)

Tablo:11. 93 Harbinden sonra Erzurum vilayetinin taksimatı,(1882 yılına göre):

ERZURUM VİLAYETİ			
Erzurum Sancağı	Bayburt Sancağı	Bayezid Sancağı	Erzincan Sancağı
Erzurum Merkez Kaza	Bayburt Merkez Kaza	Bayezid Merkez Kaza	Erzincan Merkez Kaza
Pasinler	Kelkit	Diyadin	Kemah
Hınıs	Şiran	Antab (Tutak)	Refahiye
İspir	Tortum	Karakilise (Karaköse)	Kuruçay
Bayburt	İspir	Eleşkirt.	Kuzucan (Pülümür)

Kiğı	Keskim		Mazgirt
Tercan			Ovacık
Narman			

Bayburd, 1878 Osmanlı Rus harbinden sonra Erzurum Vilayetine bağlı sancak olarak idarî taksimatta yerini almıştır. Bayburd sancak yapıp, Kelkit, Şiran, Tortum, Keskim, İspir kazaları ve Tavusker dağ köyleri buraya bağlanmıştır.(Özger, 2007:80) 30 Ağustos 1879 (11 Ramazan 1296) tarihinde İspir'e bağlı bir nahiye olan Tortum, halkı yoğun talepleri sayesinde Şura-yı Devlet kararıyla Erzurum'a bağlanmıştır. (B.O.A. İ.Ş.D. 2636) Erzurum'a bağlandıktan sonra Tortum kazaya dönüştürüldü. Kelkit ve Şiran ise bölge halkının, Gümüşhane Sancağının ve Trabzon Valiliğinin girişimleriyle 15 Haziran 1887 tarihinde eskiden olduğu gibi tekrar Gümüşhane'ye iadesine karar verildi ve Dâhiliye Nezareti ve Sadaretin onayı ile Mart 1888'de Bayburd'dan tamamen ayrılarak Gümüşhane Sancağına bağlandı. Bundan sonra Bayburt Sancağı Merkez kaza Bayburd ve İspir kazalarından ibaret kaldı. Durum böyle olunca Bayburd Sancağı lağvedildi ve aynı tarihte İspir ile beraber Erzurum'a bağlı kaza statüsüne dönüştürüldü. (Özger, 2007:103-106)

18 Nisan 1872 (9 Safer 1289) tarihinde Sultan Abdülaziz devrinde, daha önce Erzincan'a bağlı Gercanis nahiyesi, kazaya dönüştürülerek İrade-i Şura-yı Devlet kararıyla Refahiye adını aldı. (B.O.A., İ.Ş.D./ 1016, Bulut,Tozlu,2008:101-103) 1880'e kadar Erzincan'a bağlı olan Mazgirt, Ovacık ve Kuzucan (Pülümür) kazaları da bu tarihten sonra Mamûratü'l-Aziz Vilayetinin Dersim Sancağına bağlanmıştır.(1882 (1299) Erzurum Salnamesi, s.160-Birol,2019:338)

Nüfus

1881-1882 nüfus sayımı uzun sürüp sonuçları resmen 1893 yılında açıklandığından Bayburt sancağı burada Erzurum'a bağlı kaza olarak gösterilmiştir.

Toblo:12. 1881-1882 nüfus sayımına göre Erzurum Vilâyetinde ki nüfusu (Karpat, 2003:164, Shaw, 1983:251, Demirtaş,2014:204-205)

ERZURUM SANCAĞI							
Erzurum	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
Merkez Kaza	13.473	13.636	27.109	4.577	5.153	9.730	36.839
Ova	21.862	23.847	45.709	8.765	9.613	18.378	64.087
Tercan	8.066	11.179	19.245	2.507	3.755	6.262	25.507
Bayburt	20.030	22.797	42.827	4.557	5.098	9.655	52.482
İspir	14.563	15.588	30.151	1.100	1.199	2.299	32.450
Keskin	9.579	12.369	21.948	323	369	692	22.640
Tortum	21.448	25.224	46.672	546	621	1.167	47.839
Pasinler	15.665	19.691	35.356	2.863	3.915	6.778	42.134
Kiğı	11.322	16.373	27.695	4.369	6.312	10.681	38.376
Hınıs	6.858	8.636	15.494	3.657	4.758	8.415	23.909
Erzurum Sancağı Toplam	142.866	169.340	312.206	33.064	40.793	73.857	386.063

Erzurum Sancağının nüfus tablosu, sadece Müslümanlar ve Ermeniler hesaba katılarak incelendiğinde Ermenilerin oranının yaklaşık olarak % 19 olduğu görülecektir.

Bayezid Sancağında sayım sonuçlarının tam güvenilir olduğu konusunda bazı şüpheler mevcuttur. 1877'de 800 haneden meydana gelen Celali Aşireti, 1881-1882 sayımına dâhil edilememiştir. 1877 tarihli nüfus cetvelinde yer alan Hamur ve Patnos nahiyeleri, 1881-1882 tarihli cetvelde yer almamaktadır.

Tablo:13. 1881-1882 nüfus sayımına göre Bayezid Sancağının nüfusu:

BAYEZİT SANCAĞI							
Bayezit Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	3.797	5.146	8.943	945	968	1.913	10.856
Diyadin	4.870	5.226	10.096	132	210	342	10.438
Antab (Tutak)	3.137	4.496	7.633	105	108	213	7.846
Karakilise (Karaköse)	2.294	3.905	6.199	969	1211	2.180	8.379
Eleşkirt	6.799	7.729	14.528	1.650	1.957	3.607	18.135
Bayezit Sancağı Toplamı	20.897	26.502	47.399	3.801	4.554	8.255	55.654

Bayezid Sancağında Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu yer Eleşkirt'ti Burada Ermeniler yaklaşık olarak % 20'lik bir orana sahiptiler. Sancağın diğer kazalarında daha az sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Bayezid Sancağında az sayıda Katolik ve Protestan mezheplerine bağlı nüfus ile yabancı uyruklu nüfus mevcuttu. Bunlar da ilave edildiğinde sancağın nüfusu 57.067 kişiye çıkmaktaydı. Bu durumda Ermeni nüfusunun oranı yaklaşık olarak % 14,4'e gerilemiş olmaktadır.(Demirtaş,2014:205)

Erzincan Sancağının sınırlarında 1877'ye göre ciddi değişiklikler olduğu dikkati çekmektedir. Buna göre 1877'de sancağa bağlı bulunan Mazgirt, Ovacık ve Kuzucan kazaları 1881-1882 tarihli nüfus sayımında sancağın dışında kalmıştı. Buna karşılık Refahiye Kazasının sancağa dâhil edilmişti.

Tablo:14. 1881-1882 nüfus sayımına göre Erzincan Sancağının nüfusu:

ERZİNCAN SANCAĞI							
Erzincan Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	19.879	21.644	41.523	6.125	6.561	12.686	54.209
Refahiye	10.009	10.631	20.640	376	393	769	21.409
Kemah	6.468	7.393	13.861	1.483	1.671	3.154	17.015
Kuruçay (İliç)	4.874	5.045	9.919	1.231	1.186	2.417	12.336
Erzincan Sancağı Toplamı	41.230	44.713	85.943	9.215	9.811	19.026	104.969
ERZURUM VİLÂYETİ TOPLAMI	204.993	240.555	445.548	46.080	55.058	101.138	546.686

Erzincan Sancağına ait yukarıdaki tablo incelendiğinde Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları yerin Erzincan merkez kaza olduğu görülür. Burada 41.523 Müslümana karşılık 12.686 Ermeni yaşamaktaydı. Buna göre kaza merkezinde yaşamakta olan az sayıda Rum ve diğer unsurlar dâhil edilmeden yalnızca Müslümanlar ve Ermeniler ölçü alındığında Ermenilerin oranının yaklaşık olarak % 23,4 olduğu görülür. Erzincan Sancağının 107.090 kişi olan bütün nüfusu hesaba katıldığında Müslümanlar yaklaşık olarak % 80, Ermeniler yaklaşık olarak % 17,7'lik bir paya sahip olmuşlardır. Tabloda yer verilmeyen Rumlar, Katolikler, Protestanlar ve yabancı uyruklular da dâhil edildiğinde, vilâyetin toplam nüfusu 559.025 kişiye çıkmaktadır. Ermenilerin genel nüfus içindeki payları bu durumda yaklaşık olarak % 13,2 gibi oldukça düşük bir seviyeye gerilemektedir. (Demirtaş,2014:206)

1312/1894-1895 yılına ait nüfus cetvelinde, Erzurum Vilâyetinde toplam nüfus 634.324 kişiydi. Bu nüfusun 509.945'i Müslüman, 110.319'u Ermeni'ydi. Geriye kalan nüfus Katolik, Protestan, Rum, Kıpti, Yahudi ve ecnebi olarak tasnif edilmişti. (B.O.A. Y. PRK. DH-8/44) Buna göre Müslümanların toplam nüfus içindeki oranı yaklaşık olarak % 80, Ermenilerin oranı yaklaşık olarak % 17 idi. Bu durum 1881-1882 tarihli nüfus sayımın verileri ile büyük benzerlik göstermektedir.

3. Mamüratü'l-aziz Vilayeti:

İdari Yapısı

Harpüt Osmanlı idaresine geçtikten sonra ilk olarak Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştı. II. Mahmud devrinde ise, 1834 yılında doğu vilayetlerinde ıslahata ve devlet otoritesini yeniden kurmaya memur edilen Reşid Mehmet Pasa tarafından yeri değiştirilerek, halk arasında Mezra'a denilen yerde kurulmaya başlanmıştır. Aynı yıl vilayet merkezi de buraya nakledilmiştir. Bir aralık Diyarbakır vilayetine bağlanan Harput, 1875'te müstakil mutasarrıflık, 1879'da tekrar vilayet olmuştur. Sultan Abdülaziz devrinde buraya tayin edilen vali İsmail Paşa'nın teklifiyle 1862'de şehre Ma'muretü'l-aziz adı verilmiştir. Ancak telaffuzu zor olduğundan halk arasında kısaca El'aziz diye söylenegelmiştir. Daha sonra 10.12.1937 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla adı Elâzığ'a çevrilmiştir.(Kısaparmak,1967:6-7, Terzioğlu,2005:XIV)

Tablo: 15. XIX. yüzyılın sonlarında Mamüratü'l-Aziz Vilâyeti idarî yönden aşağıdaki sancak ve kazalara ayrılmıştı: (BOA. Y.PRK. DH. 6/77; 1310 Mamuratü'l-aziz Salnamesi;Gül,2017:86)

MAMÜRATÜ'L-AZİZ VİLAYETİ							
Mamuratül-Aziz Sancağı	Merkez kaza Mamuratül-Aziz,	Eğın,	Arabgir,	Keban Madeni,			
Malatya Sancağı	Merkez kaza Malatya	Behisni	Hısn-ı Mansur	Akçadağ	Kahta		
Dersim Sancağı	Merkez kaza Dersim	Çemiş-gezek	Çarsancak	Mazgirt	Kızılkilise	Pah	Ovacık

Nüfus

Tablo:16. 1878-1880 tarihleri itibariyle Mamüratü'l-Aziz Vilâyetinin nüfusu: (Karpat, 2003:230-232)

Mamüratü'l-Aziz Vilâyeti	Müslüman	Ermeni	Rum	Jakobiler ve Suriye Katolikleri	Yahudiler	Toplam
Mamüratü'l-Aziz (Harput Sancağı)	75.871	33.876	667	211	-	110.625
Ergani Sancağı	-	-	-	-	-	-
Maden Sancağı	93.023	10.226	524	202	189	104.164
Toplam	168.894	44.102	940	413	189	214.789

Mamüratü'l-aziz Vilâyetinin nüfus bilgileri incelendiğinde Ermenilerin diğer sanacıklara göre merkez sancakta yoğunlaştıkları görülecektir. Mamüratü'l-aziz Sancağındaki 110.625 nüfusun 75.871'i Müslüman, 33.876'si Ermeni idi. Buna göre Mamüratü'l-aziz Sancağında Ermenilerin genel nüfus içindeki oranı yaklaşık olarak % 31 olarak tespit edilmiştir. Vilâyet genelinde yaşamakta olan nüfus içinde Ermeni nüfusunun oranı ise daha düşük olup, yaklaşık olarak % 20.5 idi. Mamuretü'l-aziz Vilâyeti, Ermeniler dışında diğer Hristiyan unsurların sayısının az olduğu yerlerdendi. Ermenilerin sayısı da toplam nüfus içinde ciddi bir ağırlığa sahip değildi. 1881-1882 sayımından önce Diyarbakır Vilâyetine bağlı bulunan Malatya'nın 1880'de Mamuretü'l-aziz vilâyetine bağlandığı görülmektedir. 1877-1880 tarihli nüfus cetveline göre merkez sancak, Ergani ve Maden sancaklarından meydana gelmişti. 1881-1882'de ise sancaklarda büyük bir değişiklik meydana gelmiş, Malatya dışında Dersim (Hozat) ve Mazgirt'in de vilâyete bağlandığı görülmektedir. Bunun yanında Maden Sancağı ise Diyarbakır Vilâyetinin sınırlarına dâhil edilmişti.(Demirtaş,2014:211)

Tablo:17. 1881-1882 tarihli nüfus sayımına göre Mamuretü'l-aziz vilâyetinin nüfusu: (Karpat, 2003:184, Demirtaş,2014:211)

MAMÜRATÜ'L-AZİZ VİLÂYETİ							
Mamüratü'l-Aziz Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
Malatya	64.244	70.517	134.761	23.940	27.156	51.096	185.857
Hozat (Dersim)	55.361	68.977	124.338	4.427	4.605	9.032	133.370
Mazgirt	10.489	11.688	22.177	4.845	5.792	10.637	32.814
Elazığ Vilâyeti Toplam	7.979	10.933	18.912	976	1.437	2.413	21.325
Elazığ Vilâyeti Toplam	138.073	162.115	300.188	34.188	38.990	73.178	373.366

Tablonun tetkikinden çıkan sonuca göre Mamuretü'l-aziz Vilâyetinde Ermenilerin nüfus oranı bakımından yoğun oldukları yerler Mamuretü'l-aziz merkez kaza ile Hozat Kazasıydı. Merkez kazada bütün unsurlar dâhil edildiğinde toplam 191.561 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun 51.096'sı Ermeni'ydi. Buna göre Ermenilerin nüfus oranı yaklaşık olarak 26,6 olmuştu. Hozat'ta yaşayan toplam 33.216 kişinin 10.637'si Ermeni idi. Bu da yaklaşık olarak % 32'lik bir orana tekabül etmektedir. Mamuretü'l-aziz Vilâyeti genelinde Ermeniler dışında ayrıca Protestanlar, Katolikler, Latinler gibi gayrimüslim unsurlar da yaşamaktaydı. Bunların sayısı genel nüfus sayısına göre önemli bir orana ulaşmamıştır. Merkez kazada 4.207 kişilik Protestan nüfusu dikkati çekmektedir. Mamuretü'l-Aziz Vilâyetinin tamamında yaşayan toplam nüfus 381.346 idi. Bunun 300.188'i Müslüman, 81.158'i gayrimüslimdi. Müslümanlar yaklaşık olarak % 78,7, gayrimüslimler ise yaklaşık olarak % 21,3'lük bir nüfus oranına sahiptiler. Ermenilerin, 73.178 kişilik nüfusları ile toplam nüfus içindeki payları ise yaklaşık olarak % 19,2 idi.

1877-1880 tarihli nüfusu cetvelinden çıkan neticelere göre Mamuretü'l-aziz Vilâyetinde yaşayan nüfusun yaklaşık % 78,6'sı Müslüman, % 20'si Ermeni idi. Vilâyette az sayıda Rum, Yahudi ve Jakobi yaşamaktaydı ki, bunların toplam nüfusa göre oranları yaklaşık olarak % 3'tü.1881-1882 sayımının neticesine göre Mamuretü'l-Aziz Vilâyetinde ki nüfusun yaklaşık % 80,4'ü Müslüman, % 19,6'sı Ermeni'ydi. Buna göre nüfus oranlarında bir önceki cetvele göre ciddi bir değişiklik meydana gelmemiştir. (Demirtaş,2014:211-212)

1312/1894-1895 yılına ait nüfus cetvelinde Mamuretü'l-aziz Vilâyetinde yaşamakta olan 569.748 kişinin 477.416'sı Müslüman, 79.420'si Ermeni'ydi. Protestanların sayısı 7.299 kişi iken, Katolikler 2.389 kişiydi. Bunların dışında az sayıda Keldani, Süryani ve Latin yaşamaktaydı. Müslümanlar toplam nüfus içinde yaklaşık olarak % 83,7, Ermeniler yaklaşık olarak % 13,9, diğerleri ise yaklaşık % 3'lük bir nüfusa sahipti. Bu durumda Mamuretü'l-aziz Vilâyetinde Müslümanların oranında bir artış meydana gelmişken, Ermenilerin sayısında nispeten daha büyük bir azalma olmuştur. (Demirtaş, 2014:212)

Ermeniler Ma'muretü'l-aziz'de devletin kendilerine sağladığı imkânlar ve tanıdığı imtiyazlar sayesinde gerek maddî yönden gerekse sosyal yönden oldukça gelişmişler, müreffeh bir hayat sürmeye muvaffak olmuşlardı. Toplam vilayet nüfusunun ancak % 10'unu oluşturan Ermeniler, Türk ahaliyle gayet iyi komşuluk ilişkilerine sahiptiler. Çalıştıkları başlıca meslek dalları ziraat, ticaret, terziilik, ayakkabıcılık ve kuyumculuk olan Ermeniler, diğer unsurlara göre daha iyi bir gelir elde ediyorlardı. Eğitim imkânları da Türklere oranla oldukça gelişmiş olan Ermeniler en iyi okullarda okuduklarından, aralarında okuma-yazma bilenler fazlaydı. Bu halleriyle pek çokları devlet kademesinde kendilerine önemli görevler bulabilmişlerdir. (Akçora,1999:128, Terzioğlu, 2005:30)

4. Bitlis Vilayeti

İdari Yapısı

Bitlis, 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra vilayet olarak teşkil edilmişti, 1882 Salnamesine Göre Bitlis, Muş ve Genç Sancakları ve bunlara bağlı 12 kazadan meydana gelen Bitlis Vilayeti, (Polat, 2006:350) daha sonra, Diyarbakır vilayetine bağlı olan Siirt sancağı, 1884 yılında Bitlis vilayetine devredilmiştir. (Yapıştıran,2013:22-25)

Tablo:18. Yüzyılın sonlarındaki Vilayetin İdari Taksimatı şöyleydi:

BİTLİS VİLAYETİ					
Bitlis Sancağı	Merkez Kaza Bitlis	Ahlat	Hizan	Mutiki,	
Muş Sancağı	Merkez kaza Muş	Malazgirt	Bulanık	Varto	Sason
Genç Sancağı	Merkez kaza Genç	Çabakçur			
Siirt Sancağı	Merkez kaza Siirt	Eruh	Garzan	Sason	Şirvan

1892 (H.1310) salnamesine göre Bitlis vilayetinin bütün sancaklarında toplam 2.217 köy ve 61.734 hane bulunmaktadır. (1310 /H.1892 Bitlis Salnamesi (BS):142)

Bitlis'te, Osmanlı idaresinde Türkler, Ermeniler ve diğer unsurlar bir arada ve huzurlu bir hayat sürmekteydiler. XVII. yy.'dan itibaren başlayan misyoner faaliyetlerine karşın, tüm mezheplere ait dinî vecibeler kiliselerde serbestçe yapılabilmekteydi. Fakat özellikle

yabancı devletler tarafından desteklenen ve Ermeni milleti arasında kabul gören komite faaliyetleri, Bitlis'teki bu huzur ve güven ortamını sarsmıştı. XIX. yy.'ın sonlarından itibaren Ermeni komitelerinin sebep olduğu anarşi ve katliamlar, bölgeyi büyük bir zarara uğratmıştı.(Darkot,Yinanç, 1970:660, Terzioğlu, 2005:30)

Rus General Mayewski'nin Raporuna Göre, Van ve Bitlis vilayetlerinde Ermeniler eskiden beri halkın zengin tabakasını oluşturuyordu. Bunlar her türlü sanayi, ticaret ve çiftçilikle uğraşırlardı. Şehirli Ermeniler, kendileriyle ciddi rekabet edebilecek Rumların bulunmadığı yerlerde ticareti tamamen ellerinde bulundurlardı. Özellikle sanat ve ticaret erbabı olan Ermeniler işlerinin gereği olarak en çok nerede kazanacaklar ise orada hayatını sürdürürlerdi. (Kılıç,2014:261)

Nüfus

Altı doğu vilayeti içinde Ermenilerin yoğun olarak buldukları vilayetlerden biri Bitlis'ti.

Tablo:19.1881-1882 nüfus sayımına göre Bitlis Vilâyetinin nüfusu:(Demirtaş, 2007:240)

BİTLİS SANCAĞI							
Bitlis Merkez Sancak	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
Bitlis Merkez Sancak	18.817	25.650	44.467	12.051	18.394	30.445	74.912
Siirt	22.181	26.914	49.095	5.457	6.514	11.971	61.066
Mus Sancak	19.789	22.858	42.647	25.698	28.078	53.776	96.423
Genç Sancak	12.536	18.309	30.845	2.375	2.791	5.166	36.011
Bitlis Vilâyeti Toplamı	73.323	93.731	167.054	45.581	55.777	101.358	268.412

Bitlis Vilâyetinde Müslümanlar dışında Ermeniler, yine aralarında Ermenilerin de bulunduğu 4.948 kişilik Katolik, 1.498 kişilik Protestan ile 1.981 kişilik Monofizit (Süryani) ve 159 kişilik gayrimüslim Çingene yaşamaktaydı. Bunlar ilave edildiğinde vilâyetin toplam nüfusunun 276.998 kişiye çıktığı görülecektir. Tablonun tetkikinden çıkan sonuca göre Ermenilerin Bitlis Vilâyetinde en yoğun olarak yaşadıkları yer Muş Sancağıydı. Sancaktaki Ermeni nüfus oranı yaklaşık olarak % 56 iken diğer sancaklarda yaşayan Ermenilerin sayısı oldukça düşüktü. Ancak Muş Sancağındaki Ermeni nüfusunun fazla çıkması, akla Muş dağlarında bulunan Müslüman göçebe aşiretlerin sayıma dâhil edilmediği fikrini getirmektedir. 1877 tarihli nüfusu cetvelinde Muş dağlarında 2.000 haneden meydana gelen Müslüman göçebe aşiret yer almaktaydı. Bu da yaklaşık olarak 10.000 nüfusa tekabül etmektedir. Bu rakamın Müslüman nüfusa dâhil edilmesi halinde nüfusu miktarları birbirine yaklaşacaktır. Bitlis Vilâyeti genelinde yaşayan Ermenilerin oranı yaklaşık olarak % 36,5 idi. Bu oran 1877 tarihinde yaklaşık % 22 idi. Son sayıma, Osmanlı devlet yetkilileri itiraz etmişlerdi. Onlara göre Van ve Bitlis Vilâyetinde de Ermeni memurlar sayıma hile karıştırarak kendi nüfuslarının fazla çıkmasını sağlamışlardı. Ayrıca, Muş Sancağındaki Müslüman göçebelerin sayılmamış olmasının da etkisi olduğu düşünülebilir. 1881-1882 tarihli nüfus sayımına göre Bitlis Vilâyetinde yaşamakta olan toplam 276.998 kişinin 167.054'ü Müslüman, 101.358'i Ermeni'ydi. Buna göre Bitlis Vilâyetinde ki Müslüman nüfusun oranı yaklaşık olarak % 60,3 olmuşken, Ermenilerin toplam nüfus içindeki payları yaklaşık olarak % 36,6 idi. Geriye kalan yaklaşık % 3'lük nüfus ise Ermeniler dışında kalan diğer gayrimüslimlerdi.(Demirtaş,2014:203)

Bazı yabancı gözlemcilerin verdikleri nüfus rakamları Osmanlı resmi rakamları ile büyük oranda örtüşmektedir. Bunlardan biri olan Lloyd, 1890 senesi için yaklaşık olarak % 40,8

Ermeni oranı vermektedir. Osmanlı kayıtlarında ise aynı sene için bu oran % 37,5 olarak yer almaktadır. (Gürün,1983:142)

1894-1895 yılına ait nüfus cetvelinde Bitlis Vilâyetinde toplam 351.640 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun 237.392'si Müslüman, 103.715'i Ermeni'ydi. Katolik mezhebine bağlı bulunanlar 5.636, Protestanlar ise 1.751 kişiydi. Buna göre Müslüman nüfusun oranı yaklaşık olarak % 67,5, Ermenilerin oranı ise yaklaşık olarak % 29,5 olmuştur. Görüldüğü gibi Müslümanların nüfus oranı 1881-1882 sayımına göre yükselmişken, Ermenilerin nüfus oranlarında azalma meydana gelmişti. (Demirtaş, 2014: 204)

5. Van Vilayeti

İdari Yapısı

1877-1878 Osman harbinden önce, 1871'de Van Sancağı Erzurum Vilayetine bağlı 12 kazalı bir sancak iken, savaştan sonra, sonra vilayet olmuştur. (Terzioğlu,2005:28) 1878'de vilayet, Van ve Muş sancakları ile bu iki sancağa bağlı 18 kazadan oluşuyordu. 1890 lı yıllarda ise Van merkez sancak ve Hakkâri Sancaklarından oluşuyordu.

Tablo:20. 1890'lı yıllarda Van Sancağı: (Gedik, 1985:27-29, Terzioğlu,2005:31)

VAN VİLAYETİ	
Van Sancağı	Van, Erciş, Adilcevaz, Gevaş, Bargiri, Çatak, Müküs, Karçikan, Mahmudiye
Hakkari Sancağı	Hakkari, Albak, Çölemerig, Şemdinan, Gevar, Hamidiye, Beytüşşebab

Diğer vilayetlerde olduğu gibi Van'da da sanayi ve ticaret ile devlet memurluklarının çoğu Ermenilerin elindeydi. Müslümanlar daha ziyade çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırken, ticaret ve sanayi işlerinde Ermenilerin himayesinde çalışıyorlardı. Burada rahat ve huzurlu bir hayat süren Ermenilerin bu rahatı, komitecilerin bölgede örgütlenmesiyle bozulmaya yüz tutmuştur. Ermeni komiteleri, diğer yerlere göre Van vilayetinde daha kuvvetli idiler. Zira İran ve Kafkasya yoluyla bölgeye giren çok sayıda silah ve cephane, burada düzenli bir ihtilâl teşkilâtının kurulmasına vesile olmuştur. Ayrıca bölgenin sınırda olması, isyancıların yönetim tarafından kontrol edilmesini güçleştiriyordu. Yabancı devletlerden destek alınması konusunda da sıkıntı çekmeyen Ermeni komiteciler, tüm bu nedenlerden dolayı, bölücü faaliyetlerini Van'da yoğunlaştırmışlardı. (Koçlar, 1993:121, Terzioğlu,2005:31)

Nüfus

Tablo: 21. 1881-1882 nüfus sayımına göre Van Vilayetinin nüfusu; (Karpat,2003:186, Shaw,1983:251, Demirtaş,2014:200)

VAN SANCAĞI							
Van Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
Van Merkez Kaza	8.324	9.772	18.096	14.052	19.001	33.053	51.149
Erciş	3.836	3.899	7.735	1.418	2.293	3.711	11.446
Adilcevaz	2.963	3.266	6.229	1.661	2.379	4.040	10.269
Karçikan	2.618	3.575	6.193	1.748	2.618	4.366	10.559
Gevaş	1.864	2.564	4.428	2.023	2.779	4.802	9.230
Mekri	1.576	1.972	3.548	2.152	2.082	4.234	7.782

Muradiye	1.805	1.696	3.501	619	764	1.383	4.884
Çatak	2.188	2.664	4.852	1.715	2.078	3.793	8.645
Van Toplam	25.174	29.408	54.582	25.388	33.994	59.382	113.964
HAKKÂRİ SANCAĞI							
Mamüretü'l-Hamidiye	2.281	2.549	4.830	626	440	1.066	5.896
Hakkâri Toplam	2.281	2.549	4.830	626	440	1.066	5.896
Van Vilâyeti Toplamı	27.455	31.957	59.412	26.014	34.434	60.448	119.860

1881-1882 tarihli nüfus sayımının resmi sonuçlarının yer aldığı yukarıdaki tablo incelendiğinde, bu sayım esnasında Hakkâri Sancağında sayım işlemleri tamamlanamamıştı. Bu sayımda sadece sancak merkezi olan Mamüretü'l-Hamidiye'deki yerleşik halkın sayıldığı, göçebe aşiretlerin ise sayılmadığı görülmektedir. Sancak merkezinin nüfus miktarına dikkat edildiğinde bu durumun kolaylıkla fark edilmesi mümkün olacaktır. Bu duruma göre 1881-1882 tarihli sayımdan, Hakkâri Sancağının nüfusu hakkında sağlıklı bir netice elde etmek mümkün görünmemektedir.

Van Vilâyeti bir bütün olarak ele alındığında, Ermeni nüfusunun özellikle Van merkez kazada daha yoğun olduğu görülecektir. Merkez kazanın 51.149 olan toplam nüfusu içinde Ermeniler yaklaşık olarak % 66'lık bir orana sahiptiler. Van Sancağının 113.964 olan toplam nüfusu içinde Ermeniler 59.382 kişilik nüfusları ile yaklaşık olarak % 52'lik bir nüfus oranına sahip olmuşlardı. Vilâyet genelinde ise 119.860 kişiden meydana gelen nüfusun 59.412'si Müslüman, 60.448'i Ermeni idi. Buna göre Müslümanların toplam nüfus içindeki payları yaklaşık olarak 49,6, Ermenilerin toplam nüfus içindeki oranları yaklaşık olarak % 50,4 olmuştur.

Bu duruma göre Van Vilâyetinde resmi rakamlara göre Ermeniler yaklaşık olarak nüfusun yarısını meydana getirmekteydiler. Ancak devlet yetkilileri Ermeni memurların nüfus sayımına hile karıştırarak kendi nüfuslarını fazla çıkardıklarını düşünmekteydiler. Nitekim konu ile ilgili tahkikat başlatılmıştı. Söz konusu oranların ortaya çıkmasına yol açan asıl etken ise vilâyet nüfusu içinde büyük bir ağırlığa sahip olan Müslüman göçebe aşiretlerin sayılmamış olmasaydı. (Demirtaş,2014:201)

1894-1895 nüfus rakamlarının yer aldığı bir nüfus cetvelinde Van Vilâyetinin toplam nüfusunun 161.970, bu nüfus içinde Müslümanların 97.341, Ermenilerin 64.629 kişi olduğu görülmektedir. Buna göre Müslümanların toplam nüfus içindeki paylarının yaklaşık olarak % 60, Ermenilerin toplam nüfus içindeki paylarının yaklaşık olarak % 39,9 olduğu görülmektedir. (BOA. Y. PRK. DH-8/44) Buna göre 1881-1882 nüfus sayımına göre Ermenilerin nüfus oranlarında bir düşme olduğu anlaşılmaktadır. Bütün nüfus rakamları değerlendirildiğinde, incelenen dönemde Van Vilâyetinde Ermeni nüfusunun, bölge ortalamasına göre yüksek olmakla birlikte yaklaşık olarak % 35'ler düzeyinde bir azınlık teşkil ettiği söylenebilir. (Demirtaş, 2014:202-203)

Yüzyıl sonlarında 1899 Van Salnamesine göre Hakkâri ve Van'da Müslümanların toplam nüfusu 207.733 oranı %67,2, Ermenilerin nüfusu 101.336 oranı % 32,8 Toplam nüfusu ise 309.170 kişi idi.(Van Salnamesi,1317/1899:204, Yıldız, Deniz, 2016:202)

Diyarbakır Vilayeti İdari Yapısı

Diyarbakır vilayetine baktığımızda, 1876-1877 yılından önce vilayet 5 sancak, 27 kazadan meydana gelmekteydi. Bunlar; Diyarbakır Sancağı, Ma'muretü'l-aziz Sancağı, Malatya Sancağı, Siirt sancağı ve Mardin Sancağı ile bunlara bağlı kazalardı. 1878'den sonra vilayetin sancak sayısı Diyarbakır sancağı, Mardin sancağı, Malatya sancağı ve Siirt sancağı olmak üzere 4'e, kaza sayısı da 19'a düştü. Diyarbakır Vilâyeti, incelenen dönemde bağlı yerleşim birimlerinin çokluğu ile dikkati çekmektedir.1880 tarihinde Malatya'nın Mamuretü'l-aziz'e bağlanmasından sonra, merkez sancakla birlikte Mardin ve Maden (Ergani) sancaklarından meydana geliyordu. 1898-1899 yılında Diyarbakır Vilayeti 3 sancak ve 10 kazadan oluşuyordu. (Gedik,1985:19-22, Arslan, 2019:145)

Tablo:22. 1898-1899 tarihlerinde Diyarbakır Vilayeti:

DİYARBAKIR VİLİYETİ						
Diyarbakır Sancağı	Diyarbakır Merkez Kaza	Siverek	Lice	Derik	Silvan	
Mardin Sancağı	Mardin Merkez Kaza	Midyat	Cizre	Avniye	Nusaybin	Şırnak
Ergani Sancağı	Ergani Madeni Merkez Kaza	Çermik	Palu			

Nüfus

Tablo:23. Diyarbakır Vilâyetinin 1881-1882 sayımına göre nüfusu: (Karpat, 2003:172-174, Shaw, 1983: 251, Demirtaş,2014:212)

DİYARBAKIR SANCAĞI							
Diyarbakır Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	22.280	20.388	42.668	5.772	6.311	12.083	54.751
Siverek	13.514	14.957	28.471	726	675	1.401	29.872
Lice	8.785	10.284	19.069	2.171	2.476	4.647	23.716
Derik	4.524	5.262	9.786	148	175	323	10.109
Silvan	5.186	6.189	11.375	3.049	3.511	6.560	17.935
Diyarbakır	54.289	57.080	111.369	11.866	13.148	25.014	136.383

Yukarıdaki tabloda, merkez kazada yaşayan 4.046 Süryani ve 2.560 Katolik nüfusa yer verilmemiştir. Ermenilerin en yoğun yaşadıkları kaza yine merkez kaza olmuştur. Burada 12.083 Ermeni nüfusu vardı. Sancak genelinde toplam 111.369 Müslümana karşılık, 25.014 Ermeni barınmaktaydı. 147.717 olan sancak nüfusu içinde Müslümanlar yaklaşık olarak % 75,4'lük bir nüfus oranına sahipken bu oran Ermenilerde yaklaşık olarak % 17 idi. (Demirtaş,2014:212) Bölge genelinde incelenen dönemde Ermeni nüfusunun en az olduğu yer yine Mardin'di.

Tablo:24:Süryani ve Katolik nüfus dışında Mardin Sancağı Nüfusu:

MARDİN SANCAĞI							
Mardin	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	11.266	11.292	22.558	-	-	-	22.558
Midyat	9.742	11.784	21.526	24	29	53	21.579

Cizre	3.168	2.867	6.035	-	-	-	6.035
Avniye	10.112	11.788	21.900	-	-	-	21.900
Nusaybin	2.849	2.289	5.138	-	-	-	5.138
Mardin Sancağı Toplam	37.137	40.020	77.157	24	29	53	77.210

Mardin Sancağında 1882’lerde Süryaniler 10.480, Katolikler ise 6.140 kişilik bir nüfusa sahiptiler. (Karpat,2003:172-174) 95.220 kişiden meydana gelen toplam nüfus içinde Süryanilerin payı yaklaşık olarak % 11 idi. Dikkati çeken başka bir husus ise Ermeni nüfusunun yok denecek kadar az olmasıydı ki, Sancak genelinde toplam 53 Ermeni yaşamaktaydı. (Demirtaş,2014:2013)

Tablo:25. 1881-1882’de Maden (Ergani) Sancağının nüfusu:

MADEN (ERGANİ) SANCAĞI							
Maden Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	18.976	20.053	39.029	1.729	2.250	3.979	43.008
Çermik	11.050	13.363	24.413	2.330	2.614	4.944	29.357
Palu	17.035	20.588	37.623	6.104	6.729	12.833	50.456
Maden Sancağı Toplam	47.061	54.004	101.065	10.163	11.593	21.756	122.919
Diyarbakır Vilâyeti Toplam	138.487	151.104	289.591	22.053	24.770	46.823	336.414

Diyarbakır Vilâyetinin söz konusu dönemdeki toplam nüfusu 368.964 kişiydi. Bunun 289.591’i Müslüman, 46.823’ü Ermeni idi. Özellikle Mardin merkez kaza başta olmak üzere bazı kazalarda yoğunlaşmış olan toplam 16.389 kişilik Süryani nüfus dikkat çekmekteydi. Diyarbakır Vilâyetinde yaşayan Müslüman nüfusun oranı yaklaşık olarak % 75, Ermenilerin oranı yaklaşık olarak % 12,7, Süryanilerin oranı ise yaklaşık olarak % 4,4 olmuştur. 1894-1895 tarihinde Diyarbakır Vilâyetinin sınırları genişlemiş, sancak sayısı artmıştı. Dolayısıyla nüfusunda da ciddi bir artış meydana gelmişti. Buna göre söz konusu tarihte Diyarbakır Vilâyetinin toplam nüfusunun 401.399 kişi olduğu görülmektedir. Bu nüfusun 320.211’i Müslüman, 45.968’i Ermeni idi. Vilâyette 7.844 Katolik, 4.293 Protestan, 19.441 Süryani, 1.037 Keldani yaşamaktaydı. Müslümanların toplam nüfusu içindeki payları yaklaşık olarak % 79,8 Ermenilerin payları yaklaşık olarak % 11,5 olmuştur. Bunun yanında vilâyetin sınırlarının değişmesi ile bağlantılı olarak vilâyette yaşayan Süryani sayısında ciddi bir artış meydana gelmiş, yaklaşık olarak % 5’lik bir nüfus oranına yaklaşmışlardır. 1881-1882 tarihinde Müslümanlar ve Ermeniler dışında kalan diğer bütün unsurların nüfuslarının yaklaşık olarak % 3 civarında olduğu göz önünde bulundurulursa bu konudaki değişim daha iyi görülebilir. (Demirtaş,2014:215)

Diyarbakır vilayetinde yaşayan Müslümanlar kendi içerisinde Türk, Arap, Kürt, Zaza, Kızılbaş, Çerkez gibi değişik etnik ve dini gruplardan oluştuğunu belirtmekle birlikte, bunların kesin oranlarını söylemek ve tespit etmek mümkün değildir. Bunun nedenine gelince İslami temellere ve dini referanslı millet sistemine göre yönetilen Osmanlı Devleti’nde Müslüman olan bütün unsurlar nüfus ve etnik durumlarına bakılmaksızın “Müslüman” olarak değerlendirilirdi. Gayrimüslimler içerisinde nüfusu en fazla olanlar başta Ermeniler ve Süryaniler olmak üzere Katolikler, Protestanlar, Yahudiler, Ortodokslar, Keldaniler, Yezidiler, Kıptiler (Çingene), Rumlar, Yunanlılar idi. (Bozan,2006:11)

Diyarbakır Vilâyetinin söz konusu dönemdeki toplam nüfusu 368.964 kişiydi. Bunun 289.591'i Müslüman, 46.823'ü Ermeni idi. Müslümanların toplam nüfusu içindeki payları yaklaşık olarak % 79,8, Ermenilerin payları yaklaşık olarak % 11,5 olmuştur. XIX. yy.'ın başlarında Diyarbakır vilayetinin 4/5 gibi önemli bir kısmını Müslümanlar, 1/5'lik kısmını ise Hıristiyan gruplar ve Museviler teşkil etmekteydi. Gayr-i Müslim nüfus içerisindeki Ermeniler bazen Müslümanlarla aynı mahallede, bazen de ayrı mahallelerde ikamet ediyorlardı. Buna göre, XIX. yy.'da Diyarbakır'da 65 Müslim, 13 zimni mahallesi bulunuyordu. 42 mahallede ise Müslümanlarla gayr-i Müslimler bir arada yaşıyorlardı. Genel olarak Ermenilerin Müslüman halkla münasebetleri oldukça iyi olup herhangi bir anlaşmazlık hâlinde, diğer unsurlar gibi dava açabilme hakkına sahiptiler. (Yılmazçelik, 1995: 262- 263)

Vilayet-i Sitte'de Ermeniler Lehine Islahat Yapılması İçin Yapılan Baskılar

Yukarıda giriş bölümümüzde bahsedildiği gibi Berlin Antlaşmasının 61 maddesi uyarınca Babıali Ermenilerin yoğun olduğu Vilayet-i Sitte'de ıslahat yapmakla yükümlü tutulmuştu. Ancak, II. Abdülhamid, ıslahat konusunda söz vermiş, fakat Avrupa Devletlerinin ilgilenmemeleri sonucunda Ermeni isyanlarının zirveye ulaştığı 1895 tarihine kadar bu tasarılar rafa kaldırılmıştı. Büyük devletler Sason olayları karşısında II. Abdülhamid'i kinamakta gecikmemişlerdi. İngiltere adına İngiltere başbakanı Lord Salisbury, Osmanlı Hükümeti'nin Berlin Antlaşması'nın gereklerini yerine getirmediği takdirde Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yaptırım kararı alıp uygulamalarını önerecek kadar ileri gitmişti. (Öke,1982: 259–260) Sason İsyanı ile ilgili tahkikat heyetinin çalışmaları devam ederken İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri hazırladıkları bir memorandum ile "Vilayet-i Sitte'de yapılmasını istedikleri ıslahatları içeren 40 maddelik bir *Islahat Projesi*'ni 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne verdiler. (Osman Nuri-III,1327: 831, Karaca,1984:114-115)Bu Islahat Projesi'nde ise başlıca şu maddeler yer almaktaydı: (Karaca,1984:47,Uras,1987: 149–417,Hocaoğlu,1976: 405–4077)

1. *Valilerin tayini ile ilgili elçilerin görüşü alınarak teminat verilmesi,*
2. *Siyasi suçlulardan hüküm giyen Ermenilerin affedilmesi,*
3. *Göç eden ve sürgün edilen Ermenilerin yerlerine döndürülmesi,*
4. *Hapishanelerin ve mahkûmların durumunun kontrol edilmesi,*
5. *Vilâyetlerde yapılacak ıslahatın kontrolü için Fevkalâde komiser atanması,*
6. *Sason ve başka yerlerde zarar gören Ermenilerin zararlarının devletçe karşılanması,*
7. *İstanbul'da daimi bir kontrol komisyonunun kurulması,*
8. *Din değiştirme meselesinin bir nizâma bağlanması,*
9. *Ermenilere verilen hukukî imtiyazların bütünüyle korunması ve uygulanması,*
10. *Anadolu'nun başka yörelerindeki Ermenilerin durumlarının da dikkate alınması".*

Genel üslup ve muhteva bakımından devletin istiklâliyle bağdaşmayan bu memorandum ve Islahat projesi hakkında Osmanlı Hükümeti hiçbir teşebbüse girmeyerek bir kenara attı. Bu arada II. Abdülhamid; Sadrazam Cevad Paşa, Hariciye Nâzırı Said Paşa ve Kâmil Paşa'dan ayrı ayrı konu ile ilgili görüşler aldı. Sadrazam ve Hariciye Nâzırı sefirlerin tekliflerini kabule meyyal görünüyorlardı. Cevad Paşa ise bir teklifte daha bulundu. Buna göre Saray'da bir heyet kurulacak ve Babıali'nin mühim maruzatı o heyet tarafından tetkik ve tasdik edilecekti. Cevad Paşa'nın bu teklifi Padişah'ın onun hakkında duyduğu itimsizliği

büsbütün artırdı. Padişah'ın işi yavaştan aldığı iddia eden İngiltere ise Vilayat-ı Sitte'de uygulanmasını istediği İslahat Projesi'ni zorla kabul ettirmek için Mısır'ın İskenderiye limanında bulunan donanmasını harekete geçirdi. İngiliz Donanması Boğazlara doğru yol aldığı bir sırada Babıâli büyük devletlerarasında tam bir uyuşma olmamasından cesaret alarak, onların tekliflerinin çoğunu Padişah'ın hükümlerini ihlâl ettiği gerekçesiyle reddetti.(Küçük,1984:119-123) Bu maksatla hazırlanan 23 Mayıs ve 3 Haziran 1895 tarihli iki şifahi cevap büyükelçilere verildi. (Osman Nuri-III,1327: 861) Babıâli'nin bir lâyiha şeklinde hazırlayıp verdiği bu cevaplar büyük devletlerce kabul edilmedi. Babıâli'nin yapılan teklifleri kabulde yavaş davrandığını ileri süren İngiltere büyükelçisi, Fransa ve Rusya büyükelçilerine Anadolu'da ıslahat yapılacak altı vilâyete bir Avrupalı komiser tayin edilmesini teklif etti. Fakat bu teklif diğer devletlerce kabul edilmedi. Bununla birlikte büyükelçiler, 9 Haziran 1895 tarihinde Babıâli'ye verdikleri bir ultiमतomla 11 Mayıs'ta yapılan tekliflere, daha açık ve tatmin edici cevap verilmesini istediler. Bu sırada II. Abdülhamid, büyük devletlerin isteklerine daha yakın görünen Cevad Paşa'yı, sadrazamlıktan azlederek, yerine Said Paşa'yı tayin etti (9 Haziran 1895). (Karaca,1984: 48) Said Paşa, ilk iş olarak, üç devletin müşterek verdikleri ultiमतomun sonucunda ortaya çıkan kritik durumla meşgul oldu ve Hariciye Nâzırı ile birlikte hazırladıkları cevap notası Padişah tarafından uygun görülerek hemen 17 Haziran 1895 (H. 23 Z 1312- R. 4 Haziran 1311) tarihinde Fransız, İngiliz ve Rus elçilerine takdim edildi.

Cevabî notada hükümet tekliflerden Osmanlı kanun ve nizâmlarına aykırı olmayanların esasen kabul edilmiş olduğunu, fakat bazı noktaların tetkike muhtaç olduğunu ileri sürmektedir. Devletlerin büyük komiser tayini konusundaki tekliflerine karşılık, cevabî notada, vazifesi münhasıran ve hasseten tatbik sahasına konulacak ıslahatı teftiş etmek üzere dirayetli bir memurun Doğu Anadolu'ya gönderileceği bildirilmektedir. Ayrıca İslahat lâyihasının tatbiki sırasında, Vilayet-i Sitte'de mahallî özelliklerin dikkate alınacağı ve gerekli değişikliklerin yapılacağı ve bu değişikliklerin mucip sebeplerinin devletlere tebliğ edileceği taahhüt edilmektedir. (Küçük, 1984: 123-131) Ancak İngiltere Başbakanı Salisbury'nin, proje üzerindeki hiçbir değişikliği kabul etmeyeceklerini bildirmesi ve bu görüşü Fransa'nın desteklemesine rağmen, II. Abdülhamid'in direktifi ile Avrupalı Devletler tarafından uygulanması istenilen 40 maddelik bu proje üzerinde çalışmalar başladı. (Karaca,1984:48) Bu proje üzerindeki çalışmalar yapmak üzere, Padişah tarafından bir komisyon kuruldu. Bu komisyona Meclis-i Vükelâ'dan Adliye Nâzırı Hüseyin Rıza Paşa, Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa, Hariciye Nâzırı Turhan Paşa, Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa ve Sadaret Müsteşarı Hüseyin Tevfik Paşalar katıldılar.(BOA. DUİT 74-2/3-1)

II. Abdülhamid, elçilerin teklif ettiği 40 maddelik proje üzerinde çalışmalar devam ettiği bir esnada, 27 Haziran 1895 tarihinde, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa'yı, "Anadolu Vilâyâtı Umum Müfettişliği"ne tayin etti. Böylece İngiltere'nin büyük bir komiser tayini teklifine bir nevi cevap vermiş oldu.(Karaca,1984:55) Derhal çalışmalara başlayan komisyon ise, elçilerin İslahat Projesi ve memorandumda belirtilen isteklerin Osmanlı kanun ve nizamlarına uygun olup olmadıklarını madde madde tespit ederek 10 Temmuz 1895 tarihinde Sadarete, Sadaret de bunu 11 Temmuzda Padişah'ın görüşüne arz etti. 18 Temmuz'da, II. Abdülhamid rapor üzerinde gerekli gördüğü düzeltmeleri yaparak gereğinin yapılmasını irâde etti. İslahat Komisyonu, elçilerin 11 Mayıs 1895 tarihinde verdikleri memorandum ve İslahat Projesini madde madde tedkik ederek özetle şu kararı aldı: (Küçük,1984:133-134)

"Memorandum hakkındaki görüşler:

- 1-Adı geçen altı vilâyette halk sınıfları karışık yerleşmişlerdir. Her biri için ayrı ayrı teşkilat kurulması imkânsızdır.
- 2- Valilerin tayininde elçilere danışılması Padişah'ın haklarına ve devletin bağımsızlığına aykırı bulunduğu için kabul edilemez.
- 3- Af konusunda, şimdiye kadar Padişah pek çok kimseyi affetmiştir.
- 4- Göç edenlerin dönüşü: Bunların ekserisi devlet aleyhinde çalışmışlardır. Tedkik edilerek ve karışıklık çıkarmayacağına inanıldıktan sonra müsaade edileceklerdir.
- 5- Mahkemelerdeki davaların hızlandırılmasını Padişah da istemektedir. Gerekli tedbir alınmıştır. Biri Müslüman, diğeri Hıristiyan iki müfettişin gönderilmesi uygundur.
- 6- Hapishanelerin durumu: Hapishanelerin denetimi zaten vali, mutasarrıf ve savcı yardımcılara verilmiştir. Yeni memur yollanmasına gerek yoktur.
- 7- Islahatın uygulanışını denetleyecek yüksek komiser: Bu konuda müfettiş unvanıyla bir görevlinin, Padişah'ın irâdesi ile seçilmesi ve tayini uygundur.
- 8- Daimî muayene komisyonu: Müslim ve Gayr-i Müslim devlet görevlilerinden seçilmiş bir denetim komisyonu daha önce Babiâli'de kurulmuştur. Görevleri bu maddede istenen hususları da kapsamaktadır. Elçilikler, eskiden beri olduğu gibi, tercümanları vasıtasıyla müracaatlarını Hariciye Nâzırı'na yapabilirler. Azınlıkların müracaat yeri Mezahip Nâzırlığı olduğundan, komisyona müracaatları gerekmez.
- 9- Sason'da zarar gören Ermenilere tazminat konusu: Padişah şimdiye kadar 1500 lira ihsan buyurmuştur. Hangi mezhepten olursa olsun valilik tarafından bildirildiği takdirde yardıma muhtaç olanlara yardım edilecektir.
- 10- Mezhep değişimi: Osmanlı ülkesinde din ve mezhep hürriyeti her ülkeden fazladır. Mezhep değiştirme vicdani bir konudur. Bu konuda hiçbir yer ve zamanda zorlama olmamıştır. Müslümanlığı seçenlere her hangi bir baskı olup olmadığı araştırılmaktadır. Bir hafta müddetle güvenilir yerde tutulması teklifi kabul edilebilir.
- 11- Ermenilerin imtiyazlarının korunması: Şimdiye kadar Gayr-i Müslim cemaate verilen imtiyazlar korunmuştur. Bundan böyle de korunacaktır.
- 12- Anadolu'nun diğer vilâyetlerinde yaşayan Ermenilerin durumu: Vilâyet Meclisi'nde Gayr-i Müslim üyeler olduğu gibi, mahalle ve köy muhtarları da bulunmaktadır. Nizâmî mahkemelerde de Hıristiyan üyeler mevcuttur. 'Herkes hukuk önünde eşittir' ilkesine aykırı olarak Ermenilere ayrıcalık tanımak idarî bütünlüğü bozacağından kabul edilemez".

Elçilerin 40 maddeden oluşan Islahat Projesi de aynı şekilde madde cevaplandırılmıştı. Özel komisyon tarafından hazırlanan ve Padişah'ın onayından geçen Islahat projesi 2 Ağustos 1895 tarihinde üç devletin elçilerine tebliğ edildi. Ancak İngiltere Başbakanlığına gelen Salisbury, Londra'daki Osmanlı elçisi Rüstem Paşa ile yaptığı görüşmede üç devletin 11 Mayıs'ta verdikleri tekliflerin hepsinin kabul edilmesini istedi. Eğer bunlar kabul edilmeyecek olursa Osmanlı Devleti'nin bundan zarar göreceği tehdidinde bulundu. (Küçük,1984:134,146-147) Nihayet mesele bütün yönleriyle Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'da görüşüldü. Alınan kararlar 3 Eylül 1895 tarihli mazbata ile Padişah'a arz edildi. Padişah 4 Eylül 1895 tarihli irâdesiyle alınan kararları tasdik etti. Babiâli, Padişah'ın irâdesi gereğince aldığı kararları devletlerin sefirlerine tebliğ etti.

İngiltere Başbakanı Salisbury'nin görüşleri, İngiliz Hariciye Nâzırı tarafından bir muhtıra ile Osmanlı elçisine bildirildi. Bu muhtıra da Salisbury, Islahat konusunda yeni bir takım isteklerde bulunmaktaydı. Ermeni meselesinin Padişah tarafından bazı özel teminat verilmedikçe son bulmayacağını ileri süren Lord, iki yol tavsiye etmekteydi:

“1- Üç elçi tarafından daha önce Babiâli’ye verilen lâyhada da açıklandığı gibi, bütün Osmanlı devlet memurları arasında Hıristiyanların da belli bir nispet dâhilinde memurlarının bulunması. Büyük memurlar hangi dinden ise, yanlarına karşı dinden birer muavin verilmesi.

2- Osmanlı Devleti’nin idarî usulü, Avrupalı komiserlerden mürekkep bir komisyonun teftiş ve nezareti altında bulunması. Vilâyetlerde oturacak olan bu komisyonların vazifelerinin, vilâyetlerde görülen suiistimalleri İstanbul’daki sefirlere bildirmeleri.”

Abdülhamid’in korktuğu husus tecelli etmekteydi. İngiltere, Osmanlı Devleti’ne karşı tam bir sömürge muamelesi yapmaya hazırlanmaktaydı. Babiâli’nin bu teklifleri kabul etmesine imkân yoktu. Derhal Londra’daki elçiye talimat yazılarak, Salisbury’nin ikinci yol olarak tavsiye ettiği komisyonun kurulması, üç devletin riayet edeceklerini defalarca temin etmiş oldukları, Padişah’ın hükümlerine haklarına zarar vereceğini ve bunun Osmanlı Devleti’nin dâhili işlerine açıktan açığa müdahale etmek olacağını, bundan dolayı asla kabul edilmeyeceğinin Salisbury’ye bildirilmesini istedi. İngilizler, Babiâli’ye istedikleri ıslahatı kabul ettirebilmek için müsait zaman kollamaktaydılar. Nihayet bu da 30 Eylül 1895 tarihinde Ermenilerin İstanbul’da “Babiâli Gösterisi” ile ortaya çıkmış oldu. (Küçük,1984: 154-158)

Babiâli olayının ortaya çıkması üzerine, bu meselenin bir Avrupa meselesi halini almasından çekinen II. Abdülhamid, problemin halli için gereğinin yapılmasını hükümetten istedi. Ermeniler ise Babiâli’ye verdikleri protesto notasında, ıslahat istekleri ile beraber altı vilâyetin bir Umûmî Vali yönetimine verilmesini de istediler. Ayrıca, İstanbul’daki büyükelçiler, hükümetin tavrını protesto ettiler. Bütün bu gelişmeler, Babiâli’de bir hükümet değişikliğine yol açtı. Sadrazam Mehmed Said Paşa (Küçük) görevden alınarak, yerine Mehmet Kâmil Paşa atandı. (3 Ekim 1895) Ermeniler, Babiâli olayları ile bir kere daha Avrupa’nın dikkatini, Osmanlı Devleti’ne yöneltmeyi başardılar. Verdikleri Islahat Projesi’nin bir an önce tatbikini şiddetle istemeye başladılar; II. Abdülhamid’in bir red cevabı ile karşılaşmamak için de 11 Mayıs tarihli muhtıranın, birçok ibaresini çıkardılar. Özellikle Padişah’ın hükümlerine haklarına tamamen riayet ettikleri gibi valilerin tayini hususunda da Osmanlı Hükümeti’ni tamamen serbest bıraktılar. Böylece sefirlerin teklifleri kabul edilerek; 20 Ekim 1895 tarihinde Ermeniler için uygulanacak kararları ihtiva eden, Islahat Lâyhası, bir irâde ile gerekli yerlere gönderildi. (Karaca,1984:52-53) Vilâyat-ı Sitte’de uygulanması istenen ıslahatın mühim maddeleri şunlardır:

“1. Madde: Her valinin yanında bir Hıristiyan muavin tayin edilecektir.

2. Madde: Hıristiyan halk oranının yüksek olduğu sancak ve kazalarda Müslüman mutasarrıf ve kaymakamlara Hıristiyan muavin tayin edecektir.

3. Madde: Kaymakamlar din ve mezhebe bakılmadan Mülkiye Mektebi mezunlarından seçilip Padişah’ın irâdesiyle tayin edilecektir.

5. Madde: Altı Vilâyette idareye ait memuriyetler nüfus oranına göre verilecektir.

9. Madde: Bir bucak halkı tek bir sınıf halktan oluşuyorsa, meclis üyeleri yalnız o halktan seçilecektir.

20. Madde: Polis memurları vilâyetin nüfus oranına göre Müslüman ve Hıristiyan olacaktır.

22. Madde: Jandarma subayları ile küçük subay ve erler nüfus oranı ölçüsünde olacaktır.

28. Madde: Hamidiye süvarilerinin eğitim dışında silah taşımaları ve üniforma giymeleri yasaktır.

31. Madde: *Aşar, vergi müteahhitleri aracılığı ile toplanacaktır.*

32. Madde: *Müslüman bir reis ve yarı yarıya Müslim ve gayri Müslim üyelerden oluşan 'Denetim Daimi Komisyonu' kurulup, Babîâlî'de çalışacak ve ıslahatı kontrol edecektir."*

Bu kararlar resmen kabul edildi, ama konu kapanmadı. Anadolu'da hemen her şehirde isyanlar alıp yürümüştü. Padişah'ın Denetim Komisyonu'nu tespit ve ilân etmesi de fazla bir şey değıştirmede. Devletler bu irâde metninin resmen ilân edilmesi için ısrar ediyorlar, fakat Abdülhamid de bunu her defasında geciktiriyor, kararın Düstur'da neşredilmiş olmasının kâfi olduğunu, ayrıca ilânının Müslüman halk arasında huzursuzluk yaratabileceğini ileri sürüyordu. (Gürün,1983:171)

İngiltere Anadolu Islahatı için teşebbüslerine devam etti. Diğer devletleri de bu konuda ikna ederek, İstanbul'daki sefirler arasında yeniden toplantılar başladı. İngiltere'nin dışında, diğer devletler de pek eski isteklerin kalmadığı görüldü. 23 Aralık 1896'da yapılan bir toplantı galiba sonuncu oldu. 1897 yılı yeni problemler ortaya çıkardı. 18 Nisan 1897 tarihinde Türk-Yunan Savaşı başlayınca ıslahat meselesi Balkan Harbi'nin sonuna kadar bir kenara bırakılmış oldu. (Gürün,1983:171, Küçük,1984:162)

Sonuç

Sonuç olarak 1896 yılının sonlarına kadar binlerce insanın ölümüne sebep olmalarına rağmen, Ermeniler II. Abdülhamid, devrinde gayelerine ulaşamadılar. Bunun en önemli sebeplerini şöyle sıralayabiliriz;

1. Altı vilayeti içine alan bölge bölgenin Anadolu'nun fethinden beri Türk devletlerinin hakim olduğu bir bölge idi.
2. Adı geçen altı vilayetin hiçbirinde Ermeniler nüfus olarak bir çoğunlukları yoktu.
3. Vilayet-i Sitte'deki Ermeniler İngilizler ile müttefiklerinin kontrolüne girmeye başlamasından dolayı, İngilizlerin uydusu olacak bir Ermenistan Devleti Rus Çarlığı'nın çıkarlarına ters düşmüştü. Bundan dolayı Rusya yavaş yavaş İngiltere'nin yanından ayrılarak II. Abdülhamit ile dostluğunu geliştirmeye başlamıştı.
4. II. Abdülhamid'in bütün siyasi ve ekonomik baskılara rağmen Ermenileri bağımsızlığa sevk edecek Ermeniler lehine yapılması istenen Islahatlara direnerek bölgeyi elde tutacak oyalama taktiğiyle zaman kazanması.

Osmanlı Hükümeti ıslahata karşı değildi, hatta bu konuda daha önce de görüldüğü gibi din ve mezhep ayrımı yapmadan vilâyetlerde ıslahatlar yapılıyordu. Ancak Ermenileri bağımsızlığa götürecek bir ıslahata kesinlikle karşı idi. İşte bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid, Alman sefirine:

"Doğu Anadolu'yu muhtariyete götürecek ıslahatı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim" demiştir. (Danişmend,1972:332)

5. Ermeni komitalarının her türlü ayaklanma girişimlerine emniyet kuvvetlerinin zamanında karşılık vererek isyanları zamanında kontrol altına alınması.

Neticede Doğu Anadolu'daki altı vilayetin de dâhil olduğu bölgeleri yani bin yıllık Türk yurdunu Ermenistan yapmak için, büyük devletler rahat ve huzur içinde yaşayan Hristiyan Ermeni halkını Müslümanlara düşman ederek kendi menfaatleri için kullandılar. Binlerce insanın canına mal olan ve iki toplumu ebediyen birbirine düşman eden bu siyasetin değışik ad ve oyunlarla günümüzde sahnelendiğine şahit olmaktadır. Burada ele almadığımız I. Dünya savaşındaki olayların neticesinde yapılan "Ermeni Tehciri" bölgeyi elde tutabilmenin artık son çaresi olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Kaynakça

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Vesikaları

BOA., DÜİT (Dosya Usûlü İrade Tasnifi): 74-2/3-1.

B.O.A., İ.Ş.D. (İrade-i Şura-yı Devlet): / 1016

B.O.A. İ.Ş.D. 2636

BOA., Ş.D. (Şura-yı Devlet): 1786/12

BOA. Y.PRK. DH.(Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı) 6/77

BOA. Y. PRK. DH-8/44

BOA, Y.PRK.TKM. (Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği) 19/43

II. Salnameler

Sivas Salnamesi, 1302, 1304 (1883,1885)

Erzurum Salnamesi, 1299 (1882)

Mamuratü'l-aziz Salnamesi,1310 (1892)

Bitlis Salnamesi,1310 (1892)

Van Salnamesi,1317 (1899)

III. Yayınlanmış Vesikalar, Eserler ve Makaleler

Akçora, E. (1999). Tanzimat'tan Millî Mücadeleye Harput'ta Ermeniler ve Faaliyetleri (1839-1922). Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler, s.122-135, Elazığ.

Akçora, E. (1989). Harput'ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyamları, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 58 s. 183-203.Ankara.

Ali Tevfik, 1318). Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası III. İstanbul

Armaoğlu, F. (2007). 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914) İstanbul

Arslan, H. (2019). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923) Diyarbakır Eyalet/ Vilayeti'nin İdari Teşkilatlanması" Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, C.1, s.123-155, Ankara

Biol, N. (2009) Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcraatı (1827-1901) Ankara.

Biol, N. (2019a). 19. Yüzyıl Sonlarında Refahiye ve Çevresinde Asayiş Problemleri. Refahiye Araştırmaları Sempozyumu 14-15 Mart 2019. s.335-355, Refahiye / Erzincan

Biol," N. (2019b) Halil Rıfat Paşa'nın Sivas Valiliği" 25-27 Nisan 2019 Her Yönüyle Sivas Sempozyumu Bildirileri Kitabı C.2 s.159-207. Sivas

Biol, N. (2014). 1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa. Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Sayı.62 s. 2067-2107, Ankara.

Bozan, O. (2006). Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır.

Bulut, H. Tozlu, S. (2008). XIX. Yüzyılın 2. Yarısında Refahiye Kazası. Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi Cild-Sayı: 10-2, s.99-115, Erzincan

Cuinet, V. (1892-1894). La Turquie D'asie I-III., Paris.

Darkot, B. Yinanç, M. H.(1970). Bitlis, İ.A, C.2, s. 657-664, İstanbul.

- Demirtaş, M. (2014). 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Doğu Anadolu'da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu. Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu (20-21 Şubat 2014 Selanik) Bildiri Kitabı, C.1, TTK.. 183-224. Ankara.
- Demirtaş, M. (2007). 93 Harbi Sürecinde Bitlis'te Nüfus ve Yerleşme., II. Van Gölü Havzası Sempozyumu 04-07 Eylül 2006, Bitlis) Bildirileri, Bitlis Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, s. 240-247, Ankara.
- Gedik, İ. (1985). Vilâyet-ı Sitte'de Demografik Durum, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- Gül, A. (2017). 1893 Sayımına Göre Mamûratül-Aziz Vilayetinin Nüfus ve Etnik Yapısı. Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi s.77-97. İstanbul.
- Gürün, K. (1983). Ermeni Dosyası, Ankara
- Hocaoğlu, M. (1976). Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul.
- Karaca, A. (1993). Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), İstanbul.
- Karpat, K. H. (2003). Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri. (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul.
- Kısaparmak, N. G. (1967). Milli Eğitim Cephesiyle Elâzığ, Elâzığ.
- Kılıç, Davut (2014). Rus General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/1 Winter. s.259-269.
- Koçlar, B. (1993). Tarihte Van (XVIII.-XIX. Yüzyıllar), Van Kütüğü, Ankara.
- Küçük, C. (1984). Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878–1897), İstanbul.
- Matbaayı Amire. (1298). Berlin Kongresi, İstanbul.
- M. Celaleddin Paşa. (1983). Mir'ât-ı Hakikat. (Haz. İsmet Miroğlu). İstanbul.
- Osman Nuri, (1327). Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı III, (III. Cild Ahmet Refik tarafından tamamlanmıştır). İstanbul
- Öke, M. K. (1982). Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikası–1876–1909” Osmanlı Araştırmaları III, İstanbul.
- Örenç, A. F. (2019). 1867 Vilayet Düzenlemesinden I. Dünya Savaşı Başlarına Kadar Diyarbakır'da Mülkî Yapı. Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır C.1. Manas Yay. No:79, s.77-122, Ankara.
- Özdemir, H. Çiçek, K. vd. (2004). Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara.
- Özger, Y. (2007). XIX. Yüzyılda Bayburt (1830 – 1900), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Doktora Tezi). Erzurum.
- Polat, E. H. (2006). 1310 (M. 1892) ve H.1316.1317.1318 (M.1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salnamelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Shaw, S. Shaw, E.Z. (1983). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II., (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul.
- Şemseddin Sami. (1889-1898). (R. 1306-1316). Kâmusu'1-Âlâm I-VI., İstanbul.

- Terzioğlu, A. (2005). Vilayat-ı Sitte'de Ermeniler (1878-1914) Trakya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tuğlacı, P. (1985). Osmanlı Şehirleri, İstanbul.
- Uras, E. (1987). Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul.
- Yapıştıran, C. (2013). 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yıldız, M. Z. Deniz, O. (2016). Maarif Salnamelerine Göre Van'da Eğitim ve Kültür Hayatı. Doğu Cođrafya Dergisi, Cild.21, Sayı.35. s.197-208, Erzurum
- Yılmazçelik, İ. (1995). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara.